

РОЗВИТОК ГІМНАЗІЙНОЇ ОСВІТИ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ (ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ СТОЛІТТЯ)

У статті розглянуто становлення, функціонування чоловічих гімназій, з'ясовано основні тенденції розвитку та актуальні проблеми гімназійної освіти в Чернігівській губернії впродовж першої половини ХІХ століття.

Ключові слова: гімназія, Чернігівщина, гімназійна освіта.

Розвиток вітчизняної освіти відзначається пошуком нових шляхів підвищення рівня освіченості молоді та створення ефективних навчально-виховних систем. Україна, зокрема Чернігівщина, має багатий досвід створення та успішного функціонування чоловічих гімназій, що вирізнялися належним рівнем матеріально-технічного, навчального, кадрового забезпечення. Перші гімназії на території України були відкриті в Харкові (1805), Катеринославі (1805), Новгород-Сіверському (1808), Полтаві (1808), Херсоні (1814).

Мета статті: розкрити становлення і розвиток гімназійної освіти впродовж першої половини ХІХ століття й актуалізувати виявлений досвід у сучасних умовах.

Цінними першоджерелами для вивчення становлення гімназійної освіти в регіоні впродовж 1800-1850 рр. є праці дослідників ХІХ століття (О. Андріяшев, М. Домонтович, М. Сухомлінов).

У праці "Училища и народное образование в Черниговской губернии" (М. Сухомлінов, 1864) уперше подано статистичні дані про середні навчальні заклади у першій половині ХІХ століття Чернігівської губернії та характеристику навчально-виховного процесу в них [11]. О. Андріяшев, колишній викладач Чернігівської гімназії, у статті "Материалы для истории учебных заведений Черниговской дирекции, с 1783-1832 гг." (1864-1865) обґрунтував періодизацію розвитку освіти у регіоні, висвітлив функціонування перших гімназій Чернігівської губернії, організацію навчально-виховного процесу в них [5].

У збірнику "Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния" (М. Домонтович, 1865) розкрито особливості функціонування Чернігівської та Новгород-Сіверської гімназій [4]. М. Тутомлін у книзі "Столетие Черниговской гимназии. 1805-1905: краткая историческая записка" (1906) дослідив історію становлення й розвитку гімназії за 100 років [10].

Окремі відомості про функціонування гімназій у регіоні містяться в роботах сучасних дослідників Ярмаченка [7], І. Лисенко [3], О. Самойленко [9], С. Воїнова [1], В. Руденка [8], В. Терлецького [12].

На початку ХІХ століття на Чернігівщині мережа навчальних закладів була малочисельною і складалася з двох головних народних училищ (Чернігівське і Новгород-Сіверське), що були відкриті в 1789 р., та чотирьох малих (Ніжинське (1789), Стародубське (1790), Глухівське (1790), Погарське (1800) Стародубського повіту) [6].

Відповідно до "Статуту навчальних закладів, підпорядкованих університетам", затвердженому в 1804 р., визначалися середні навчальні заклади – гімназії, що мали чотирирічний термін навчання і відкривалися в кожному губернському місті на базі Головного народного училища. Їх метою було підготовка молоді до навчання в університетах.

У Чернігівській губернії на початку ХІХ ст. функціонувало дві гімназії – Чернігівська (реорганізовано в 1805 р.) і Новгород-Сіверська (1808) [4, с. 46]. Директори гімназій підпорядковувалися училищному комітету Харківського університету, а з 1932 р. зі створенням Київського навчального округу – попечителю цього округу. У 1840 р. було відкрито семикласну Ніжинську гімназію при юридичному лицейі кн. Безбородька, метою якої було "підготовка молодих людей до вступу в лицей для подальшої освіти" [2, с. 4].

Чернігівська гімназія займала велику садибу за річкою Стрижень, де було розташовано шість корпусів, серед яких головний дерев'яний – із класними кімнатами і двома залами, а також будівлі з учительськими квартирами та інші службові помешкання. У 1821 р. гімназія перебралася у триповерхове приміщення, що знаходилося біля старої гімназії [10].

Гімназії фінансувалися державою. Так, у 1804 р. на утримання Чернігівської гімназії було виділено 5650 руб., а Новгород-Сіверської (1808) – 8230 руб. [4, с. 485]. Допомогу в утриманні Чернігівської гімназії надавали їй почесні попечителі, зокрема М. Судієнко (був попечителем упродовж 1842-1847 рр.), який пожертвував 9700 руб. на будівництво приміщення пансіону та облаштування учнівської квартири [10, с. 48], Г. Галаган (1853-1863), на кошти якого (7000 руб.) утримувались учні в пансіоні. Значний внесок у відкриття Чернігівської гімназії зробив О. Куракін, чернігівський губернатор, який всіляко допомагав і підтримував навчальний заклад (віддав під гімназію будинок генерал-губернатора) [10, с. 21]. Відповідно до Статуту 1804 р. до гімназій приймали дітей із усіх верств населення. У 1813 р. царський уряд дав вказівку не приймати до гімназій дітей кріпосних селян. У табл. 1 представлено соціальний склад учнів Чернігівської гімназії впродовж 1810-1850 рр. [4, с. 486].

Соціальний склад учнів Чернігівської гімназії впродовж 1810-1840 рр.

Роки	Дворяни	Чиновники	Духовенство	Купці	Міщани	Державні селяни	Всього
1810	50	5	9	4	2	3	73
1820	59	9	-	5	6	4	82
1825	82	10	-	3	6	1	103
1830	55	22	-	6	22	2	107
1840	180	95	12	18	35	10	350

Як бачимо, більшість учнів складала діти з вищих верств населення – дворян і чиновників та незначна кількість із середніх прошарків – купців, міщан. Таку ж картину спостерігаємо й в Новгород-Сіверській гімназії, де у 1820 р. із загальної кількості дітей (121 особи) 93 учні були дворянського походження, у 1825 р. – 125 дворян із 147 учнів, у 1830 р. – 97 дворян із 114 учнів гімназії [11, с. 44].

Цифри свідчать про плинність серед гімназистів, що була поширеною на той час (табл. 2) [5, с. 387]. Так, упродовж 1833-1839 рр. у Чернігівській гімназії вибувало до закінчення повного курсу навчання 10-20 вихованців [10, с. 195]. Таку ж картину спостерігаємо й у Ніжинській гімназії: у 1859 р. із 300 вихованців гімназії закінчило повний курс навчання лише 14 осіб [2, с. 18]. У середньому на 15-20 учнів гімназій Чернігівської губернії приходилося лише один вихованець, який закінчив повний курс навчання [4, с. 493].

Таблиця 2

Характеристика плинності учнів у Чернігівській гімназії впродовж 1810-1828 рр.

Роки	Загальна кількість учнів	Кількість учнів, які вибули до закінчення курсу навчання
1810	97	22
1815	85	30
1820	97	25
1828	124	28
Всього	406	85

У шкільній практиці мало місце другорічництво: у 1820 р. серед 89 учнів Чернігівської гімназії 50 вихованців перейшли у старші класи, а в 1830 р. із 107 учнів було переведено до наступних класів 53 особи, решта залишена на повторний курс [4, с. 487]. Таку ж картину спостерігаємо і в Ніжинській гімназії: у 1860-1861 н. р. із 228 учнів переведено у вищі класи тільки 117 вихованців [2, с. 21].

При Чернігівській гімназії в 1843 р. почав функціонувати пансіон з аптекою та бібліотекою, плата за який складала 120-170 руб., а з 1844-1845 н. р. – загальна учнівська квартира, що коштувала 30 руб. При Ніжинській гімназії теж функціонував пансіон і загальна учнівська квартира.

У пансіоні працювали два вихователі, помічник вихователя та штат прислуги (2 особи), які по черзі ночували з вихованцями, слідкували за порядком, контролювали виконання уроків, організовували дозвілля дітей [10, с. 421].

Значний внесок у розвиток гімназійної освіти на Чернігівщині зробили М. Марков, перший директор Чернігівської гімназії, І.Халанський, І.Тимківський. директори Новгород-Сіверської гімназії.

Так, у 1805 р. Михайло Єгорович Марков розробив навчальний план, за яким гімназисти розпочали навчання у новоствореному навчальному закладі, склав списки книг для учнів. Його навчальний план був затверджений І.Тимківським, ще тоді професором Харківського університету, першим візитатором навчальних закладів Чернігівської губернії, та включав такі предмети: математика, фізика, механіка; архітектура, історія, географія, статистика; філософія, російська словесність, природнича історія й технологія, латинська, німецька та французька мови, малювання – всього 30 годин щотижня [10, с. 32]. Завдяки його наполегливості й ініціативності у закладі було створено бібліотеку (у 1804 р. вже нараховувалося 1000 примірників книг), обладнано фізичний кабінет, поповнено фонди природничого кабінету (нараховувалося 400 зразків мінералів), відкрито книгарню, складено списки книг та налагоджено їх доставку з Москви й Санкт-Петербурга [10, 7]. Він одночасно був адміністратором, учителем, оратором, поетом (складав канти), дбайливим господарем і музикантом (знайдено записані ним ноти) [15, с. 6]. М. Тутомлін, учитель Чернігівської гімназії писав, що "Чернігівська гімназія – це дитя М. Є. Маркова" [10, с. 6]. М. Марков був знаним істориком Чернігівщини і весь вільний від служби час використовував на краєзнавчі пошуки.

Під керівництвом І. Тимківського (1825-1838) Новгород-Сіверська гімназія стала однією із кращих навчальних закладів України. Учні І. Тимківського, зокрема К. Ушинський (навчався у гімназії впродовж 1833-1840 рр.), М. Чалий, П. Куліш, відзначали його енергійність, відданість педагогічній справі та завдячували йому за свої наукові та творчі успіхи [9]. К. Ушинський писав: "виховання, яке ми здобули в 30-х рр. у гімназії Новгород-Сіверського, було у навчальному відношенні не тільки не нижче, але навіть вище того, яке в той час здобувалося в багатьох інших гімназіях" [14].

У 1813 р. в усіх навчальних закладах було введено вивчення Закону Божого, а вивчення філософії було відмінено. У табл. 3 наведено перелік навчальних предметів, що вивчалися в Чернігівській гімназії у 1819-1820 н. р. [10, с. 49].

Таблиця 3

Тижневий навчальний план уроків у Чернігівській гімназії в 1819-1820 н.р.

Предмети	Класи				
	1	2	3	4	Всього
	Години				
Логіка, риторика, загальна граматики і словесність	2	2	2	4	10
Математика, загальна й прикладна фізика	6	6	6	10	18
Історія, географія, статистика	6	6	6	4	22
Природнича історія	2	2	4	2	10
Німецька мова	4	4	4	4	16
Французька мова	4	4	4	4	16
Латинська мова	6	6	4	2	18
Малювання	2	2	2	2	8
Всього	34	34	34	34	136

Основною формою навчання в чоловічих гімназіях був урок. Так, на уроках у гімназії використовувалися письмові форми роботи: диктанти, перекази, списування з книги, переклади, написання творів. У навчально-виховному процесі чоловічих гімназій практикувалося проведення практичних робіт, літературних бесід, екскурсій.

На початку XIX століття навчальні дисципліни в гімназіях Чернігівської губернії вивчалися за конспектами лекцій, що зазвичай диктувалися викладачами, та за підручниками, написаними іноземцями: Фукс "Курс чистой математики", Блуденбах "Естественная история", Шумахер "Грамматика немецкая", Якоб "Курс философии", Функе "Технология", Бредер "Грамматика латинская" та виданих училищним комітетом Харківського університету "Грамматика российская", "Всемирная история", "Описание нравов и обычаев древних римлян" [11, с. 41].

Отже, упродовж 1804-1827 рр. відбувався процес становлення середньої чоловічої гімназійної освіти та поступовий перехід від реального змісту навчання до класично-релігійного.

У 1828 р. було видано реакційний "Статут гімназій і училищ, що знаходилися у віданні університетів" [13]. Термін навчання збільшувався до семи років. За Статутом 1828 р. гімназії розраховувалися переважно для дітей дворян і чиновників.

До навчального плану гімназій замість політичної економії, комерційних наук, філософії та природознавства вводилися Закон Божий, Священна і Церковна історія. Також викладалися російська граматики, словесність, латинська, німецька і французька мови, логіка, математика, географія і статистика, історія, фізика, каліграфія, креслення й малювання. Передбачалося вивчення й грецької мови [10, с. 242]. Простежувався поступовий перехід від реального змісту гімназійної освіти до релігійно-класичного (вивчення Закону Божого, виключення з гімназійного курсу технології й комерції, права та політичних наук). У 1837 р. було введено п'ятибальну систему оцінювання навчальних досягнень учнів.

За Статутом 1828 р. учителі гімназій поділялися на старших (викладали Закон Божий, стародавні мови, історію, словесність) і молодших, які викладали нові мови, російську граматику, географію. Змінилася й кількість учителів у гімназіях: у 1804 р. їх було восьмеро (чотири учителя наук, три – мов та один – малювання), а з 1828 р. – дванадцять (законовчитель, сім старших, три молодших й один малювання) [10, с. 33].

У 1834 р. у Чернігівській гімназії було введено плату за навчання (3 руб. щорічно), що постійно збільшувалася: у 1854 р. – 5 руб., у 1857 р. – 10 руб., у 1865 р. – 15 руб. щорічно [10, с. 281].

До гімназій вступали діти у віці 12-18 років. Більшість випускників гімназій вступали до університетів. Наприклад, упродовж 1857-1863 рр. серед 96 випускників Чернігівської гімназії 67 вступило до університетів [11, с. 48].

Для нагляду за поведінкою гімназистів із числа викладачів призначалися два наглядачі. Серед провин гімназистів зустрічалися бійки, запізнення на заняття, так звані "марахури" (групові прогули уроків) тощо [5, с. 389]. Статут 1828 р. узаконив застосування тілесних покарань у всіх типах шкіл, у тому числі й у гімназіях: із дозволу педагогічної ради вихованців перших трьох класів сікли різками.

Гімназії Чернігівської губернії мали належне навчально-методичне забезпечення. Так, у Чернігівській гімназії функціонували фундаментальна та учнівська бібліотеки. Їх фонди (1850) склали відповідно 2027 назв у 3907 примірниках та 165 назв у 401 примірнику. Крім бібліотеки, у гімназії були обладнані навчальні кабінети: природничої історії, фізичний та історико-географічний [4, с. 484]. Учні й викладачі Ніжинської гімназії при ліцеї кн. Безбородька користувалися ліцейською фундаментальною та учнівською бібліотеками, фізичним, мінералогічним, зоологічним кабінетами, мінц-кабінетом та картинної галереєю [2, с. 18].

Упродовж 1828-1850 рр. мережа гімназій не розширювалася. Для цього періоду було характерно створення станової середньої школи, формування класично-релігійного змісту освіти, введення тілесних покарань.

Отже, передумовами відкриття гімназій були: створення Чернігівської губернії (1802), розвиток капіталістичних відносин, що вимагали підвищення грамотності населення, політика уряду, направлена на становлення державної системи освіти в Україні загалом і на Чернігівщині зокрема, наявність ініціативних державних діячів, благодійників, які сприяли відкриттю гімназій.

На підставі аналізу навчально-виховного процесу виявлено досвід вивчення навчальних предметів за вибором (грецька мова, співи, музика, танці); організації позаурочних форм навчання і виховання (літературно-музичні вечори, вистави, екскурсії тощо). Істотним недоліком навчально-виховного процесу було викладання всіх предметів російською мовою: навчання та виховання учнів не базувалося на традиціях українського народу.

У сучасних середніх навчальних закладах може бути використаний досвід функціонування гімназій: розширення можливостей меценатської та благодійницької допомоги, зміцнення зв'язків із громадськістю, активізація роботи класних керівників, удосконалення навчально-виховного процесу.

Використані джерела

1. Воїнов С. Михайло Марков. Матеріали до історії учбових закладів Чернігівської дирекції. 1804-1805 навчальний рік / С. Воїнов // Сіверянський літопис – 1999. – № 4. – С. 76-99.
2. Годи́чний торжественный акт лицея князя Безбородко и Нежинской гимназии, бывший 4-го сентября 1860 г. – К.: В унив. тип., 1860. – 30 с.
3. Лисенко І.В. Розвиток шкільної освіти та педагогічної думки на Чернігівщині (XIX – початок ХХ століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 "Загальна педагогіка та історія педагогіки" / І.В. Лисенко. – Івано-Франківськ, 2009. – 20 с.
4. Матеріали для географії и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния: [составил Генерального штаба подполковник М. Домонтович, действительный член императорского русского географического общества]. – СПб., 1865. – 686 с.
5. Матеріали для истории учебных заведений Черниговской дирекции, с 1783-1832 г. (Продолжение). // Циркуляр по управлению Киевским учебным округом. – 1865. – № 8. – С. 387-402.
6. Очерк города Чернигова и его области в древнее и новое время. – Киев: в унив. тип., 1846. – 49 с.
7. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. ХХ ст.): нариси / [Редкологія: М. Д. Ярмаченко (відп. редактор), Н. П. Калениченко (заст. відп. редактора), С. У. Гончаренко та ін.]. – К.: Рад. шк., 1991. – 381 с.
8. Руденок В. Чернігів – подорож на 100 років назад / В. Руденок. – Чернігів: Центр гуманістичних технологій АХАЛАР, 2009. – 81 с.
9. Самойленко О.В. Розвиток гімназійної освіти на Чернігівщині (XIX – початок ХХ століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня. канд. пед. наук: спец. 13.00.01 "Загальна педагогіка та історія педагогіки" / О.В. Самойленко. – Чернігів, 2011. – 20 с.
10. Столетие Черниговской гимназии. 1805-1905: краткая историческая записка / [составил Тутомлин М. Т.]. – Чернигов: Тип. Губернского правления, 1906. – 516 с.
11. Сухомлинов М. Училища и народное образование в Черниговской губернии / М. Сухомлинов // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1864. – № 8. – С. 1-94.
12. Терлецький В.В. Сіверянське коло К.Д. Ушинського. / В.В. Терлецький – Суми: видавничо-виробниче підприємство "Мрія-1" ТОВ, 2010. – 114 с.
13. Устав гимназий и училищ уездных и приходских, состоящих в ведомстве университетов: Санкт-Петербургского, Московского, Казанского и Харьковского // Записки, издаваемые от Департамента народного просвещения. – СПб: В типографии Департамента народного просвещения, 1829. – Кн. 3. – С. 189-245.
14. Ушинский К.Д. Спогади про навчання у Новгород-Сіверській гімназії / К.Д. Ушинський // Ушинский К.Д. Твори у 6 т. – К.: Рад. школа, 1955. – Т.6. – 1955. – С. 555.

Lysenko I.

THE DEVELOPMENT OF GYMNASIUM EDUCATION IN CHERNIHIV REGION (THE FIRST HALF OF THE NINETEENTH CENTURY)

The article deals with the establishment and functioning of male gymnasiums, elucidated main tendencies of development and urgent problems of the gymnasium education in Chernihiv province during the first half of the nineteenth century

Key words: *gymnasium, Chernihiv region, gymnasium education.*

Стаття надійшла до редакції 17.06.13